

Ruslaryň aralaşmagy

Türküstana

Category: Kitapcy, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 23 январа, 2025

Ruslaryň Türküstana aralaşmagy RUSYA'NIN TÜRKISTAN'DA YAYILMASI

Rusya, Asya'yı ve bilhassa Türkistan devletlerini istîla için XVI. asırdan XIX. asrın sonlarına kadar devamlı seferler düzenlemiştir. Acaba Rusya'yı Asya'ya çeken sebepler neler idi? Her emperyalist yayılmanın motifleri, çeşitli olmakla beraber, Rusya'nın Asya'da yayılmasının başlıca sebeplerini şöyle sıralamak mümkündür:

1. Altınordu Hanlığı ile olan mücadelelerinde Ruslar, önceleri, kendi sınırlarında ve daima müdafaada kalan taraf durumunda idiler. Fakat, Altınordu'nun yıkılmasından sonra kurulan hanlıkların (Kırım, Astrahan, Kazan vb.) zaafları yüzünden sınır boylarındaki mücadelelerde müdafaadan çıkarak saldırgan taraf durumuna gelen Ruslar, neticede, hanlıkların aleyhinde genişlemeye ve oralardaki nüfusu zorla kendilerine bağlamaya başladılar.

2. Devamlı harpler Rus hazinesine büyük malî külfetler getiriyordu. Ruslar, boşalan hazinelerini yeni işgal ettikleri yerlerin ahalisinden aldıkları vergilerle doldurma yolunu tutmuşlardı.

3. Deli Petro zamanında Ural dağlarında bir maden endüstrisi kurulmuştu. Bu endüstrinin gelişmesi ve iyi bir malî kaynak olabilmesi için, Ruslar, Türkistan'a doğru yayılmak gerektiğine inanıyorlardı.

4. Portekizli, Hollandalı ve İngilizlerin yaptıkları gibi Ruslar da İran, Orta Asya, Çin'in hammaddelerini ve Hindistan'ın baharatını satan tüccarlardan biri olmak hayâli

içinde idiler. Bu hayâllerini gerçekleştirmek için de Güney Asya'ya yani Türkistan'a doğru yayılmaları gerekiyordu.

Son olarak, bir kısım Rusların hudut bölgelerine göçmeleri yayılma politikasına hizmet ediyordu. Bu göçmenler, askerî hizmetlerin ve serflik sisteminin ağır şartlarından kaçan başıbozuk kimselerdi. Fırsat buldukça sınır bölgelerinde komşu milletlerin arazi ve mallarına da tecavüz eden bu kaçakları, Rus makamları, toplayıp geri götürecekleri yerde, korumak ve desteklemek yolunu açmış ve Rus ordularının adım adım Asya'da ilerlemelerini sağlamıştır.

1480'de Altınordu (Tatar) hâkimiyetinin yıkılmasıyla birlikte Rusya'nın Asya'ya doğru yayılması da başlamıştır. Ruslar, ilk büyük başarılarını, 1552'de, Kazan'ın işgalinde gösterdiler.¹ Kendilerine Asya'nın kapılarını açan bu başarıdan sonra, Hazar Denizi'ne kadar bütün İdil (Volga) havalisini kontrolleri altına aldılar. İdil vâdisini ele geçirmeleri onlara ticarî ve stratejik büyük avantajlar sağlamıştı. İran, Orta Asya ve hattâ Hindistan ile ticaretlerini arttırmak için hükümetlerinden destek isteyen Rus tüccarlarının faaliyetleri, Rus hükümetinin yayılma politikasına uygun geldiği için, derhal tasvip gördü. Zira o devirde İdil (Volga) vâdisi, İran, Orta Asya ve Hindistan'a açılmak için bir nevi çıkış kapısı olarak kabul ediliyordu.²

Ruslar 1556'da Astrahan'ı işgal ettiler.³ Arkasından Volga ile Sibirya arasındaki sahayı kontrol etmekte olan Kossak'ların (veya Kozak)⁴ 1570-1580 arasında Rus hâkimiyetini kabûl etmeleri Rusların Asya'ya ve bilhassa Orta Asya'ya doğru yayılmalarında en büyük mukavemeti gösteren Tatar, Başkurt ve Kazak Türkleri ile Moğol asıllı Kalmuklar karşısında üstün bir duruma gelmelerine yardım etti.⁵

Rusların bilhassa Astrahan'a kadar inmeleri, Orta Asya Müslümanlarının Hazar'ın kuzeyinden İstanbul ile irtibatlarını kesmiş ve Mekke'ye hac ziyaretlerini tamamıyla imkânsız hale getirmişti. Diğer taraftan Kossakların da desteği ile Rusların Asya'da giriştikleri yeni istîla hareketlerinden büyük endişeye kapılan Müslüman ahali, İstanbul'a gönderdikleri

mektuplar ve elçiler ile âcil yardım istemeye başlamışlardı.⁶ Orta Asya Müslümanlarının feryatları, Düvel-i İslâmiyye'nin başı olan Osmanlı Devleti'ni karşı tedbirler almaya sevketti. Osmanlı hükûmeti, Kırım'a, Kafkasya'ya ve Orta Asya'ya doğru Rus ilerleyişini durdurmak maksadıyla Don ve Volga nehirlerini bir kanal ile birleştirmeye karar verdi. Bunun için gerekli hazırlıkları yapmak üzere Kırım hanı ile Kefe valisine fermanlar gönderildi.⁷ Fakat bu arada Avusturya cephesinde vuku bulan hızlı gelişmeler yüzünden Padişah Kanunî Sultan Süleyman'ın (1520-1566) dikkatini tekrar Batı'ya çevirmek mecburiyetinde kalışı ve bu sebepten çıktığı Batı seferi esnasında vefat edişi, Don-Volga projesinin geri kalması sonucunu verdi.

Kanunî'nin yerine geçen oğlu II. Selim'e (1566-1574) durumu tekrar izah eden ve meseleyi tâkip iznini alan devrin muktedir Vezîr-i a'zamı Sokullu Mehmet Paşa, Don-Volga kanalı için hazırlıkları yeniden hızlandırdı. Fakat Osmanlı İmparatorluğu'nun iç meseleleri ve bu arada genç Padişah'ın gözüne girerek vezir-i a'zam olmak isteyenlerin çevirdikleri entrikalar, Sokullu'yu İstanbul'da kalmaya ve bu mühim projeyi gerçekleştirecek sefere Kefe valisi Kasım Paşa'yı göndermeye mecbur bıraktı. Oysa Kefe valisi, bir Osmanlı müellifinin dediği gibi, böyle bir seferi başarıyla sonuçlandıracak ehliyet ve yaradılıştâ değil idi.⁸

Osmanlı Devleti'nin hazırlıklarını öğrenen Ruslar derhal karşı siyasî faaliyete geçtiler. Kırım hanı, Volga havalisinin de Osmanlı hâkimiyetine girmesi halinde, yarı-müstakil bir statüde olan ülkesinin tamamen Türk kontrolü altına düşeceğinden endişe eden Kırım hanına,⁹ Ruslar, Osmanlı projesine karşı çıkması için, vaatlerle dolu büyük bir dostluk gösterisine giriştiler.

Bu arada hazırlıklarını tamamlayan Kasım Paşa kumandasındaki Türk kuvvetleri ve teknisyenleri, 1569 ilkbaharında Don-Volga havalisine giderek kanal açımı için gerekli çalışmalara başladılar. Fakat Türk teknisyenler, çalışma sahasında ümit ettiklerinden de fazla güçlüklerle karşılaştılar. İki nehir arasında kanal açılması düşünülen arazi fevkalâde engebeli

idi. Ayrıca, İstanbul'un emrine rağmen Rus entrikalarına kanan Kırım hanı da hiçbir yardımda bulunmuyordu.

Bunun üzerine Kasım Paşa durumu İstanbul'a rapor ederek nasıl hareket etmesi gerektiği hakkında talîmât istedi.¹⁰ İstanbul, Kasım Paşa'ya kanal çalışmalarını öbür baharda yürütmesi için Kırım'da daha iyi hazırlıklar yapmasını emretti. Bu tâlîmâtta onun, Kırım'a dönmeden önce, mümkün ise, Rusları Astrahan'dan atması da emredilmişti. Kısa zamanda bir başarı kazanmak hırsiyle hareket eden Kasım Paşa, gerekli topları yanına almadan, emrindeki kuvvetlerle Astrahan üzerine yürüyerek şehri kuşattı. Daha önce Ruslar tarafından da iyi tahkim edildiği için şehrin kısa zamanda zaptedilmesi mümkün değildi.¹¹ Bu güçlüklerden başka kışın yaklaşmakta olduğunu, yiyecek ve mühimmatının sonuna yaklaştığını gören Kasım Paşa, kuşatmayı kaldırarak Kırım'a dönmeye karar verdi. Türk kuvvetleri, binbir güçlük içinde Kırım'a döndü. Kasım Paşa, durumu tekrar İstanbul'a rapor ederek gelecek bahar için gerekli hazırlıklara başladı.

Kasım Paşa'nın gönderdiği raporları değerlendiren Osmanlı hükûmet erkânı, iki nehir arasındaki o bölgenin kanal inşası bakımından fevkalâde elverişsiz olduğu kanaatine vardı. İmparatorluk dahilinde zuhur eden hâdiseler de, hükûmeti bu projenin tatbikini daha müsait bir yerde ve daha uygun bir zamanda gerçekleştirmek üzere, ertelemeğe mecbur bıraktı. Fakat ne yazık ki, imparatorluk dahilinde ve haricinde gittikçe artan problemlerin zamanında halledilememesi, Türk makamlarınca Don-Volga kanalı projesinin unutulmasına, Volga Müslümanlarının yardım dileyen mektuplarına karşı sessiz kalınmasına, dolayısıyla Rusya'ya karşı bir daha ciddî tepki gösterilmemesine ve önleyici tedbir alınmamasına sebep olmuştur.¹²

Diğer taraftan, kuvvetli komşuları Türklerin kanal projesinden vazgeçtiklerini gören Ruslar, tekrar Asya'da adım adım ilerlemeye başladılar. Fevkalâde plânlı ve şuurlu hareket ediyorlardı. Önce bozkırlardaki rakipleri Tatarların, Başkurtların ve Kazakların durumlarını öğrenmek maksadıyla oralara bir serî keşif seferleri yaptılar ve gördüler ki,

rakiplerinin en zayıf taraflarından biri, kendilerini çok iptidaî silâhlarla müdafaa etmeleridir. Hakikaten o devirlerde (XVIII. asrın sonlarına kadar) bu Türk toplulukları hâlâ zırh, kalkan, kılıç, ok ve yay ile savaşıyorlardı. XVIII. asrın başlarında Başkurtlar bir kaç top imâl etmeği başarmışlar ise de, bunlar, Rus toplarının yanında çok iptidaî kalmıştı.¹³ Rusların ateşli silâhlarına ve bilhassa modern toplarına karşı koymak ve korunmak, onlar için çok zordu. Üstelik, XVII. asrın ortalarına doğru Moğol asıllı Kalmukların bozkırları tarumar eden istîlaları Türk topluluklarından Başkurtları ve Kazakları zayıflatmıştı.¹⁴ Kalmuk istîlasının açtığı ağır yaralar sonucu, Kazaklar arasında birlik bozulmuş, bu ise, Rusların daha kolay hareket etmelerini sağlamıştır.

Her bakımdan üstün durumda olan Ruslar için Asya'da ilerlemek ve bilhassa Orta Asya'ya doğru yayılmak, artık kolaylaşmıştı. Nitekim Ruslar, kısa zamanda, Tatar ve Başkurt ülkelerini ard arda istîla ederek, Orta Asya'nın kapısı olan Kazakistan bölgesine girmişlerdir. ¹⁵

Başlangıçta düşmana karşı müşterek bir cephe kuramayan Tatarlar, Başkurtlar ve Kazaklar, Rus istîlasının hızlı gelişmesi üzerine birlikte hareket etme yollarını aramaya başlamışlardır. Fakat Rusların takip ettikleri entrikalarla dolu politika, askerî bir güç kullanmadan, onların birliğini bozmaya yetmiştir. Bunun en iyi misali XVIII. asrın başlarında Petersburg'dan Rus hudut kumandanlarına gönderilen şu emirde görülmektedir: “Şayet Kalmuklar bize karşı düşmanca bir tavır takınırlar ise, Kırgızları onlara karşı; şayet Kırgız-Kazaklar bir şey yaparlarsa ise, Kalmuk ve Başkurtları onlara karşı kışkırtıp kullanın. Rus ordularını savaştırmadan, bu şekilde hareket ederek onlar üzerinde kontrol ve otoritemizi muhafaza etmemiz daima mümkündür”.¹⁶

Bu Rus politikası kısa zamanda neticesini vermiş ve gruplar arasındaki birlik parçalanarak onların birbirlerine düşmeleri sağlanmıştır. Gruplardan bazıları yardım için yine Ruslara başvurmak mecburiyetinde kalmışlar ve çok geçmeden Tatarlar ve Başkurtlar kendilerini Rus hâkimiyeti altında bulmuşlardır. Rus politikası tam manâsiyle bir “Böl ve idare et” prensibine

dayanıyordu.¹⁷ Rus hâkimiyetine düşen bölgeler, kısa zamanda, Rus göçmenleri tarafından işgal edilmeye başlandı. Bu, bir nevi kolonileştirme idi. Yerli halk buna büyük bir tepki gösterdi, isyan etti. Ayaklanmalar Rus birlikleri tarafından kısa zamanda kanlı bir şekilde bastırılarak göçmen Rusların işgal ettiği topraklarda yerleşmeleri sağlandı.

Burada, entrikacı Rus politikasının mâhir uygulayıcıları olan iki kişiden bahsetmek gerekiyor. Bunlar, XVII. asrın sonlarında Deli Petro'nun Urallar'da kurduğu endüstri tesislerinin başında olan devlet konseyi üyesi İvan Kirilloviç Kirillov ile Rus hizmetine giren Ufalı Başkurt Prensi Aleksey İvanoviç Tevkelev (Kutlu Mehmed Tevkilev) idi. 18 Stepleri ve step ahalisini çok iyi tanıyan bu iki şahıs, çevirdikleri entrikalar ile bu havalide, güneye doğru Rus yayılmasında çok büyük rol oynamışlardır.

Güneye inme politikasında en önemli girişimlerden biri de bizzat Rus Çarı Deli Petro (1682-1725) tarafından gerçekleştirilmiştir. Petro önce, Osmanlı ordusunun 1683'te Viyana önlerinde yenilmesinden istifade ile Kırım'ın mühim bir kısmını işgal ederek güneye yayılma işinde önemli bir adım atmış, fakat 1711'de Prut'ta Türklere yenilince burada işgal ettiği yerlerden geri çekilmek mecburiyetinde kalmıştı. Bunun üzerine, Petro yayılma faaliyetini Asya'ya yöneltti. Orta Asya'daki durumu öğrenmek için 1715'te Albay İvan Bucholz'u İrtiş'e, 1716'da da Prens Aleksander Bekoviç Çekovski'yi Hive üzerine gönderdi. Fakat orduları mağlup ve perişan bir şekilde geri dönmek mecburiyetinde kaldığından, istediği neticeyi elde edememişti.¹⁹ Ancak ona, çok geçmeden, emeline kavuşmak için yeni bir fırsat doğdu. XVIII. asrın ilk çeyreğinde İran'ın düştüğü keşmekeşten, uğradığı Afgan istîlasından ve bu arada Osmanlı Devleti'nin de pasif durumundan istifade eden Rus çarı, 1722-23 yıllarında cür'etkâr bir şekilde, ordusuyla Kafkaslar'dan aşağı inerek Azerbaycan'ın mühim bir kısmını işgal edivermiştir.²⁰ Her ne kadar Ruslar Azerbaycan'dan Nadir Şah tarafından kovulmuşlarsa da, Rus nüfuzu Kafkaslar'da, bilhassa Hristiyan Gürcüler ile Ermeniler arasında, yayılmaya başlamış ve bunun ehemmiyetini anlayan Çarlık idaresi, bölgeye

sahip olmak için gerekli plânları yapma imkânı bulmuştu.

Bu arada Ruslar, steplerde yayılma politikalarını kesintisiz devam ettiriyorlardı. Nitekim, steplerin Rus kontrolünde bulunmasına büyük ehemmiyet veren Petro, İran seferinden dönerken Astrahan'da A. İ. Tevkelev'e şöyle diyordu: "Her ne kadar Kazaklar ile Kırgızlara güvenmek mümkün değil ise de, onların memleketini mutlaka himayemiz altına sokmak zorundayız. Zira Kazak ve Kırgız bozkırları, bütün Asya'ya açılan en önemli kapıdır".²¹

Kazakistan'da cereyan eden olaylar Kazakların hızla Rus nüfuzuna girmelerine sebep olmuştur. Kalmuk istîlasını Cungar istîlasının tâkip etmesi Kazak ordularını tam manâsiyle perişan etmiş ve iki müstevlî ile birden mücadele etmek mecburiyeti Kazakları fevkalâde yıpratmıştı. Neticede Kazaklar, 1726 ve 1730 senelerinde gönderdikleri elçiler ile Ruslardan Kalmuk ve Cungar istîlasına karşı yardım istediler.²² Bu, Ruslar için bulunmaz bir fırsat idi. Derhal, Tevkelev'i fevkalâde elçi olarak Kazaklara gönderen Rus makamları yapılacak yardıma karşılık, Or ile Ural nehirlerinin en çok yaklaştığı noktada bir askerî kale inşasına Kazakların karşı çıkmalarını temine çalışıyorlardı.²³ Bu konuda Tevkelev'in Kazak liderleriyle ve bilhassa Ebül-Hayr ile yaptığı görüşmeler başarıyla neticelendi. İ.K.Kirillov, alınan sonuçları sür'atle Petersburg'a rapor etti: "Kazak lideri Ebül-Hayr Han'a elçi olarak giden Tevkelev'den ilk sevindirici haber geldi. Kazak hanı ile Karakalpak hanı Rus hâkimiyetine girmeyi kabul ediyorlar. Böylece Aral Gölü'ne kadar olan yol bize açılmış oluyor. Kazaklara güvenmek güç ise de, Ebül-Hayr kendi memleketinin yakınında bir Rus kalesi yapılmasına müsaade ediyor. Bu bizim için büyük kazançtır. Burayı üs yaparak plânlarımızı gerçekleştirebiliriz. Hattâ, Tanrı'nın yardımı ile, Bedahşan'ın zengin topraklarını İran'a ve Hindistan'a kadar adım adım işgal ederek oraların zengin altınlarına, lâcivert ve yakut taşlarına vb. sahip olabiliriz. Böylece, Cungarların daha da kuvvetlenmesini önleyeceğimiz gibi, hâkimiyetimiz altındaki Başkurtlar ve Volga Kalmuklarının bize karşı birlikte ayaklanma teşebbüslerini de,

hiçbir askerî kuvvet kullanmadan, engelleyebiliriz".24

Kirillov, askerî kalenin Or nehri ağzında yapılmasını teklif ettikten sonra raporunu şöyle tamamlıyordu: "Nasıl Kossakların idaremize alınması ile bilinmeyen Sibirya bizim olmuş ve dolayısıyla Çin'e, hattâ Japonya'ya kadar yayılmamız için yol açılmış ise, Kazakları ve Karakalpakları kontrolümüze aldıktan sonra, Orta Asya'yı ele geçirmemiz güç olmayacaktır".25

Deli Petro'nun Asya'da yayılma plânlarının sadık takipçileri Kirillov ile Tевкелев'in bu raporu, Petersburg'da Petro'nun haleflerinden Çariçe Anna İvanovna (1730-1740) tarafından gayet müspet karşılandı. Çariçe, tam selâhiyet verdiği Kirillov ile Tевкелев'e, Orta Asya'nın istîlasına fevkalâde önemli rol oynayacak müstahkem Orenburg kalesinin Or ile Ural nehirlerinin birleştikleri, Kazak topraklarına en hâkim olan yerde yapılmasını emretti.26

Orenburg kalesinin inşası 1734-1735 arasında ve istenen şekilde tamamlandı.27 Böylece, güneye yayılma faaliyetlerinin, büyük merkezlerinden biri daha kurulmuş oldu. Bir modern tarihçinin de dediği gibi: "Kazan'ın işgali Rusların Asya'ya açılmalarını nasıl sağladı ise, Orenburg'un kuruluşu da Orta Asya'ya Rus yayılmasını temin edecek olan büyük bir olay idi".28 Gerçekten bu askerî üs'den faydalanarak Ruslar, Aral Gölü'ne adım adım ilerlemeye başlamışlardır.

Asya'da Rus yayılması, Avrupa'da XVIII. asrın ikinci yarısında meydana gelen olaylar ve neticeleri ile yeni bir hız kazandı. 1768'de Avusturya ile Rusya'nın aralarında Lehistan'ı taksim etmek istemeleri, bir zamanlar Leh Krallığı'nın istiklâlini garanti etmiş olan Osmanlı Devleti'ni, kendi gücünü tartmadan, bilhassa İngiltere ve Fransa'nın kışkırtmaları ile, duruma müdahaleye sevk etti. Fakat çok pahalıya malloğan bu müdahale Osmanlı Devleti'ni 1774'te Küçük Kaynarca Andlaşması'nı imzalamak mecburiyetinde bıraktı.29 Uğradığı pek çok maddî ve manevî kayıplar arasında bilhassa Kırım'ı Rus nüfuzuna terk etmek zorunda kalışı Osmanlı Devleti'ni sarsmıştı.30 Osmanlı Devleti, Kırım'ı kurtarmak için 1787-1794 yılları arasında Rusya ile tekrar mücadeleye girişmiş, bütün gayretlere rağmen bu mücadele de başarısızlıkla sonuçlanınca Kırım Rusya

tarafından temelli olarak ilhak edilmiştir.³¹ Kırım'a yerleşmeleri Rusların kolaylıkla Kafkaslar'a nüfuz etmelerine zemin hazırlamıştır.

Deli Petro'nun 1720'lerde Kafkaslar'a inmesinden beri o havalinin Ermeni ve Gürcüler gibi Hristiyan toplulukları ile temaslarını devam ettiren Ruslar, Osmanlı Devleti'nin Kırım'ı kurtarma hazırlıklarını haber alınca, 1783'te, Osmanlı Devleti ile İran'a karşı dâima hasmane bir tutum içinde bulunan, Hristiyan Gürcü prensleri ile ikili anlaşma imzaladılar.³² Buna göre Ruslar, Hristiyan Gürcülere, Türk ve İran devletlerine karşı her türlü yardımı ve desteği vaat ediyorlardı. Fakat, 1787'de başlayan Türk-Rus Savaşı'nın uzaması ve 1789'da patlak veren Fransız İhtilâli'nin ortaya çıkardığı siyasî meseleler Rusları, Gürcülere olan vaatlerini tutamaz duruma düşürdü. Buna rağmen Rus taraftarı Gürcü Prensliği Kafkaslar'da İran ve Türkiye aleyhtarı faaliyetlerine devam etti. Bu faaliyetler, İran'da yeni başa geçen ve Kafkasları İran hâkimiyetinde tutmak isteyen Kaçar Hanedanı'nın ilk hükümdarı Aga Muhammed Han tarafından durduruldu. Aga Muhammed Han 1795'te Gürcistan'ı işgal ederek ülkesine ilhak etti.³³

Bu durum Ruslar ile İran'ın arasını açtı. 1812'de Napolyon tehlikesini atlatan Ruslar, 1813 yılında Kafkaslar'a girerek İran ordusunu ağır bir yenilgiye uğrattılar. Mağlûp İranlılar, çok ağır şartları ihtiva eden, Gülistan Andlaşması'nı Ruslarla imzalamak mecburiyetinde kaldılar.³⁴ Yenilgi ile çok büyük toprak kayıplarına da uğrayan İranlılar, 1826'da, iyi hazırlanmadan Ruslara karşı yeniden mücadeleye girerek telâfi etmek istediler ise de, tekrar mağlûp olarak, 1828'de, Gülistan muahedesi şartları da geçerli olmak üzere, yeni ve çok ağır şartlı Türkmençay muahedesini imzalamak mecburiyetinde kaldılar.³⁵ İranlılar Aras nehrine kadar Kafkaslar'daki bütün topraklarını Ruslara terk etmek, ağır bir savaş tazminatı ödemek ve Hazar denizinde hiçbir hak iddiasında bulunmamak mecburiyetinde bırakıldılar.

İranlıları yendikten birkaç ay sonra Ruslar, Osmanlı Devleti'ne karşı başlattıkları 1828-29 savaşını, Türklerin

Yunan ve Sırp isyanları ile uğraşmalarından faydalanarak, Kafkas cephesinde başarıyla kapattılar.³⁶

Neticede Kafkaslar'ın büyük bir kısmında hâkim duruma geldiler. Kafkaslar'daki Rus hâkimiyeti, bundan böyle, Osmanlı Devleti ile İran'ı devamlı bir baskı ve tehdit altında bırakmıştır. Aynı zamanda Kafkaslar, Rusların güneye ve güneydoğuya yayılma harekâtının bir nevi merkezî üs'sü rolünü oynamıştır.

Nitekim Ruslar, Hazar denizini tam kontrollerinde bulundurmaktan istifade ederek ve bu arada İranlılardan alacakları harp tazminatını da İran üzerinden bir baskı aracı olarak kullanarak, güneye inme politikaları için yeni plânlar yapmaya başlamışlar ve bu politikayı şöyle yürütmüşlerdir: Önce, Kafkas ordusu kumandanı General Yermolov'un direktifleriyle, Hazar'ın doğusuna, Türkmen-eli'ne ve Hive'ye elçilik adı altında keşif heyetleri gönderilerek Türkistan'a bu cihetten nüfuz etme yolları araştırılmıştır.³⁷ Her ne kadar Rus elçilik heyetleri diplomatik bir başarı elde edememişler ise de o havali hakkında askerî yönden çok kıymetli bilgilerle dönmüşlerdir. Rusların güneye yayılma politikalarında ikinci teşebbüsleri ise, nüfuzları altındaki İran üzerinden yapılmıştır. Tahran'daki Rus elçisi Kont Simonoviç, İran hükümeti erkânını, İran'ın Hive, Merv ve Herat istikametinde genişlemesi gerektiğine ikna etmiş, o takdirde Rus hükümetinin İran'dan alacağı harp tazminatından vazgeçeceğini bildiren Simonoviç, gerektiğinde İran ordusuna da bizzat danışmanlık yapabileceğini söylemişti.³⁸ Rusların maksadı, hem üst üste yenilen İranlılara kayıplarını unutturmak, hem de nüfuzları altına aldıkları İran'ın, İngiliz hâkimiyetindeki Hindistan'a doğru yayılmasını sağlamak yolu ile bu yayılmadan ileride faydalanmak idi. Rus savaşlarında büyük toprak kaybına uğrayan İranlılar, kayıplarını telâfi imkânı verecek böyle bir yayılma politikasını memnuniyetle benimsediler.

İran 1833'te, daha önce almak için birçok kereler Afganlılar ile savaştığı güneydoğu istikametlerindeki Herat üzerine yürüdü.³⁹ Fakat İran ordusu kumandanı Prens Abbas Mirza'nın Herat'ı kuşatma sırasında ölmesi bu seferden bir netice elde

edilmesini önledi. Ertesi yıl, yâni 1834'te, ölen Şah Feth Ali'nin yerine geçen Muhammed Şah, Simonoviç'in teşviki ile yeni Herat seferi için hazırlıklara girişti.⁴⁰

İranlıların Herat için yeni hazırlıkları ve bunun arkasında Rusların bulunması İngilizleri fevkalâde telâşlandırmış idi. Zira, Hindistan'a inen yolların kapısı durumundaki Herat'ın Rus nüfuzundaki İranlıların eline geçmesi Hindistan'daki İngiliz hâkimiyeti için büyük bir tehlike teşkil edebilirdi.⁴¹ Bu sebeple İngilizler, derhal bir serî tedbirler almaya başladılar. Önce İran hükûmetine verdikleri bir nota ile Herat'tan vazgeçilmesini istediler.⁴² Rus desteğine güvenen Muhammed Şah, İngiliz notasını reddederek, 1838 baharında, ordusu başında Herat üzerine yürüdü ve şehri kuşattı.⁴³ Tehlikenin büyüklüğünü gören İngiliz elçisi Mc Neill, hükûmetinin izni ile, İranlılara verdiği bir ültimatomla Herat'ı Rus desteğindeki İran ordusunun işgalinden ancak kurtarabildi.⁴⁴

İranlıların Hindistan'a doğru ilerlemelerini durduran İngilizler, Herat'tan başka, Türkistan hanlıklarını da Rus ve İran tehlikesine karşı korumak için aktif politikalarına devam ettiler. Devrin siyasî gelişmelerine vakıf, Fars ve Türk dillerini iyi bilen A.Conolly, A.Burnes, D'Arcy Todd, J.Abbott ve Shakespear gibi muktedir subayları Türkistan hanlıklarına ve Afganistan'a gönderdiler. İngilizlerin maksadı, Türkistan hanlıklarının ve Afganistan'ın istiklâllerini koruyarak, Rusya ile Hindistan arasında bir tampon bölge oluşturmak idi.⁴⁵ İngiliz subayları, Türkistan hanlıklarının Rus kışkırtmaları neticesinde aralarında çıkan anlaşmazlıkları giderdikleri gibi, o devletlerin Ruslar ile olan ihtilaflı meselelerini de büyük bir maharetle halletmeyi başarmışlardı.⁴⁶ Nitekim, Rusların, Buhara Emirliği'ni Hive Hanlığı aleyhine kışkırtmaları sonucu bozulan Hive-Rus münasebetleri İngiliz subaylarından Abbott ve Shakespear'in büyük gayretleri ile savaşa gitmeden düzeltilebilmişti.⁴⁷

Ne var ki, İngilizlerin elde ettiği müsbet neticeler Hindistan Genel Valiliği danışmanlarının dengersiz tutumları yüzünden kısa zamanda değerini kaybetti. Afganlılar ile Hindistan'ın

kuzeyini kontrol eden Sihler arasında Peşâver vâdisi yüzünden büyük bir anlaşmazlık var idi. Uzun yıllar Afgan hâkimiyetinde kalan Peşâver'in ahalisini Sünnî Müslüman Afganlılar teşkil ediyordu.⁴⁸ Fakat, bu vâdi XIX. asrın başlarında Hindli Sihler tarafından işgal edilmişti. Afgan lideri Dost Muhammed Han, haklı olarak, Peşâver'in Afganistan'a geri verilmesini ve bunun için de dost bildiği İngilizlerin arabulucu olmalarını istiyordu. Dost Muhammed Han'ın arzusu, İngiliz askerî makamları tarafından müsbet karşılanmasına rağmen, Sih taraftarı Genel Valinin danışmanlarınca reddedilmiş ve hattâ Afganistan'a karşı Sihlerle birleşilerek düşmanca bir yol takibine gidilmişti.⁴⁹ Sonunda, Dost Muhammed Han'ı Peşâver üzerindeki iddialarından vazgeçirmek için İngiliz kuvvetleri 1839 baharında Afganistan'ı işgal etmişlerdi. Fakat İngilizler, bir sene sonra Afganlılar karşısında tutunamayarak Afganistan'dan ve Orta Asya'dan çekilmek mecburiyetinde kalmışlardır.⁵⁰ Sonunda yukarıda adları zikredilen subayların büyük maharetle Orta Asya'da yükselttikleri İngiliz itibarı sıfıra inmiştir. Ünlü Macar oriyentalisti ve seyyahı Vambéry'nin dediği gibi, "Sütten ağzı yanan çocuğun yoğurdu üfleyerek yemesi" misâli, İngilizler bu Afgan yenilgisinden sonra uzun zaman Orta Asya işlerine karışmak cesaretini gösterememişlerdir.⁵¹ Bu ise, Rusların Orta Asya'yı kontrol etme emellerini yeniden canlandırmıştı.

Nitekim çok geçmeden, Orenburg askerî üssünden hareket eden Rus orduları, daha önce yapılan antlaşmanın hilafına, 1841'de Kazakların merkezî yerleşme bölgelerinden Turgay'ı ve 1846'da da Sir Derya'nın Aral'a döküldüğü yerde kurulan ve stratejik ehemmiyeti büyük olan Kazalinsk kalesini sessizce işgal ediverdiler.⁵² Böylece, XIX. asrın ilk çeyreğinde Kafkasların büyük bir kısmını ele geçiren Ruslar, aynı asrın ortalarına doğru da Aral Gölü kıyılarına ulaşmış oluyorlardı.⁵³

XIX. asrın ilk yarısı Rusların yalnız Asya'ya doğru değil, Doğu Avrupa ve Orta Doğu'ya doğru da yayılma devirleridir. Çar I. Nikola (1796-1855) Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü buhranlı devirden faydalanarak, Orta Doğu'nun ve Doğu Avrupa'nın Jandarması "Gendarme of Europe" rolünü oynama

hayalini beslemekte idi.⁵⁴ Ruslar, 1828-29 yıllarındaki Sırp ve Yunan isyanlarında

Avrupalı devletlerinden daha çok kışkırtıcılık yaparak Osmanlı iktidarının yıpranmasına sebep olmuş ve bununla da yetinmeyerek Osmanlı Devleti'ne karşı harp ilân etmişlerdi. Fakat, bu arada, Osmanlı Devleti'nde yeni bir buhranın başlamasına sebep olan Mehmed Ali Paşa hadisesine Batılıların, bilhassa Fransızlarla İngilizlerin destek olduklarını gören Ruslar hemen taktik değiştirerek Osmanlı Devleti'ne dostluk ellerini uzatmışlardır. Rusların maksadı, Mehmed Ali Paşa idaresinde kalan ve Hristiyanlarca "Kutsal Yerler" olarak bilinen Kudüs ve çevresinin Fransız ve İngiliz tesirine girmesine mâni olmaktı. Mehmed Ali Paşa krizinden dolayı büyük bir sarsıntı geçiren Osmanlı Devleti ezeli düşmanı Rusya'nın yardım teklifini kabul etmek mecburiyetinde kalmıştır.⁵⁵ Hattâ bu Osmanlı-Rus yakınlaşması, Mehmed Ali Paşa meselesinin hallinden sonra imzalanan ve Ruslara Boğazlardan serbest geçiş hakkı tanıyan bir dostluk antlaşması ile daha da ileri götürülmüştü. Bu andlaşma ile Rus nüfuzunun Osmanlı Devleti üzerinden artmasından endişelenen Batılı devletler 1841'de Boğazlar için yeni bir statüko tespit ederek Türkiye'deki Rus nüfuzunu azaltmak ihtiyacını duydular. Bu müdahaleden hoşlanmayan Ruslar, Osmanlı Devleti üzerindeki emellerini tek başlarına gerçekleştirmeye karar verdiler. Ancak daha önce Osmanlı Devleti'ni "hasta adam" ilân ederek Batılı büyük devletlerle bu hasta adamın mirasını paylaşmayı teklif ettiler. Teklif kabul edilmeyince de harekete geçerek, Osmanlı Devleti'ne karşı savaş açtılar.

Rusların, Avrupa ile Orta Doğu'daki cür'etkâr politikalarından memnun olmayan ve Osmanlı Devleti'nin Rus nüfuzuna düşmesini kendi menfaatleri için zararlı gören İngiltere ve Fransa, Rusya'ya karşı Türkiye'nin yanında yer aldılar. 1854'ten 1856'ya kadar devam eden ve "Kırım Harbi" olarak tarihe geçen mücadelede Ruslar büyük bir yenilgiye uğradılar.⁵⁶ Bu harbin neticesi, bilâhare Batılı tarihçiler tarafından "Bürokratik ve otokratik Rusya hükümetinin Avrupa teknolojisi karşısında yenilgisi" olarak tavsif edilmiştir.⁵⁷

Bu arada, Kırım Harbi esnasında Türkiye'nin müttefikleri olan Fransa ile İngiltere arasındaki rekabet (Orta Doğu'ya kimin hâkim olacağı düşüncesi) yüzünden ihmal edilen ve bilâhere sonuçlarıyla Orta Asya Türk devletlerinin kaderlerini değiştirecek olan Rus-Kafkas harekâtı üzerinde de kısaca durmak icabediyor.

Ruslar Kırım'da büyük bir darbe yemelerine rağmen, Kafkas cephesinde, Şeyh Şâmil kuvvetleri hariç, fazla bir dirençle karşılaşmamışlardı. Osmanlı kuvvetleri kumandanı Ömer Paşa daha harbin başlangıcında Ruslara karşı Kafkas cephesinden de taarruza geçilmesi için İngiliz ve Fransız kumandanlarına teklifte bulunmuş idi ise de, bu teklif maalesef kabûl edilmemişti. O devrin büyük asker-diplomatlarından İngiliz Generali Rawlinson'un da dediği gibi, şayet müttefikler Ömer Paşa'nın plânını kabul etmiş olsalardı, hem Kafkaslar'ı Rus istîlasından kurtarmak, hem de Orta Asya'ya doğru Rus ilerlemesini önlemek mümkün olurdu.⁵⁸ Fakat Orta Doğu üzerindeki an'anevî İngiliz-Fransız rekabeti böyle mâkul bir plânın gerçekleşmesine fırsat vermemiştir. Gerçi Ömer Paşa 1856'da Batum üzerinden Ruslara karşı bir harekâta başlamıştı; fakat birkaç ay sonra Kırım Harbi'nin sona ermesi ve taraflar arasında sulh akdine karar verilmesi, Türk kuvvetlerinin Kafkaslardan geri çekilmesini zarurî kılmıştı.

Rusların, XVIII. asrın sonlarında Kafkaslar'da başlattıkları istîla hareketleri, 1820'lerde İranlıların ve Türklerin yenilgileri üzerine daha da gelişerek o havalinin mühim bir kısmını Rusya kontrolüne sokmuş idi. fakat Kafkaslar'daki Rus ordusu kumandanı General Yermolov'un Müslüman ahaliyi tamamıyla sindirmek ve Rus idaresine sağlamlaştırmak için yürüttüğü zalimine idare büyük huzursuzluklar yaratmış ve neticede halk, Ruslara karşı mücadele için "Müridizm" denilen muazzam bir direnişe girişmiştir. Müslüman ahalinin yıllar yılı başarıyla sürdürdüğü bu "Müridlik" harekâtı Şeyh Şâmil'in ortaya çıkışı ile tam bir istiklâl mücadelesi haline dönüşmüştür.⁵⁹ 1840'lardan Kırım Harbi başlarına kadar Şâmil önderliğindeki Müslüman kuvvetler Rus ordularına büyük kayıplar verdirmişlerdir.

Kırım Harbi Kafkas Müslümanlarının istiklâllerini kazanmaları için en büyük fırsattı. Ne var ki, Rusların endişelerine rağmen, Osmanlı kuvvetleriyle birlikte hareket etmeyi plânlayan Şeyh Şâmil bu kritik dönemde hareketsiz kalmıştır. Ömer Paşa plânının İngiliz ve Fransız kumandanları tarafından reddedilişinden habersiz olan Şeyh Şâmil, harbin sonunda Türk hükümetini kendisine zamanında yardım etmemekle suçlamıştır.⁶⁰ Diğer taraftan, Kırım Harbi'nden mağlûp çıkan, Avrupa ve Orta Doğu'da yayılması durdurulan ve prestiji büyük bir darbe yiyen Rusya, yeni Çar II. Aleksander'in (1855-1881) önderliğinde ekonomik, eğitim ve askerî sahalarda köklü reformlara girişti⁶¹ ve fakat Avrupa devletleri ile rekabet edemeyeceğini anlayınca, artık kendisi için tek yayılma sahası olarak Asya'yı görmeye başladı. Asya'ya kolaylıkla yayılmanın ise her şeyden önce Kafkaslar'a tamamıyla hâkim olmağa bağlı olduğunu gören Ruslar, işe bu havaliden giriştiler. II. Aleksander çok yakın arkadaşı ve Çarlık Hanedanı ileri gelenlerden biri olan Prens Aleksander İvanoviç Baryatinskiy'i tam selâhiyetle Kafkas ordusu komutanlığına tayin etti.⁶² Aynı zamanda askerî ve idarî alanlarda büyük bir reformcu ve Rus yayılmasının ateşli bir taraftarı olan Prens Baryatinskiy,⁶³ 1857 yazında Kafkaslar'daki vazifesine Çar'dan istediği kadar takviye kuvvetleri alabilme, emrindeki birlikleri yeni silahlarla teçhizatları için en büyük fırsattı. Ne var ki, Rusların endişelerine rağmen, ve onları yeniden teşkîlatlandırma iznini alarak başladı. Baryatinskiy, ileride Rusya'ya uzun yıllar Harbiye Bakanı olarak hizmet edecek olan Albay D.A.Milyutin'in yardımları ile Kafkaslar'daki Rus ordusunda kısaca şu reformları gerçekleştirdi:

- a) Yeni değişikliklerle kumanda zincirinin daha iyi çalışır duruma getirilmesi,
- b) İmparatorlukta yeni kurulan askerî bölgelerin komutanlarına geniş yetkiler tanınması,
- c) Bütün askerî birliklerde savaş eğitimi yapılması ve eksiksiz uygulanmasının sağlanması.⁶⁴

Baryatinskiy'in Kafkas ordusunda yaptığı bu reform Rus ordusunun bütün birliklerinde de kısa zamanda tatbiki konulmuştur.⁶⁵

Baryatinskiy, bir taraftan da, Çar II. Aleksander'e yazdığı mektuplarla Rusya'nın Orta Asya'da yayılmasının fevkalâde zarurî olduğunu anlatmaya çalışıyordu. Ona göre, Rusya, eninde sonunda İngiltere ile hesaplaşmak durumunda kalacaktı.⁶⁶ İngilizlerle denizlerde başa çıkamayacaklarını anlayan Rus liderlerinde, bu kuvvetli rakibe karşı başarıyla mücadele edebilecekleri tek cephenin Asya olduğu kanaati hâkim olmaya başlamıştı. Bunun için de, Orta Asya'nın Rus hâkimiyetine alınması gerekiyordu.

II. Aleksander, Baryatinskiy'e verdiği cevaplarda aynı fikirde olduğunu, fakat "hareket için vaktin henüz gelmediğini" belirtmekte idi.⁶⁷ Fakat altı ay sonra fikrini değiştiren II. Aleksander, Baryatinskiy'in yetiştirmelerinden Albay N.İgnatiyev'e Orta Asya hakkında bir rapor hazırlattırarak meseleyi etraflıca tetkik etti.⁶⁸ Çar, kendisine sunulan bu son derece tatmin edici bilgiden sonra, hükümetine hemen Albay İgnatiyev'in Orta Asya Türk devletlerinin durumunu yerinde tetkik için kısa zamanda Hive ve Buhara'ya gönderilmesini emretti.⁶⁹ Rus Harbiye ve Hariciye Bakanlıklarınca verilen tâlimatlara göre İgnatiyev, Hive ve Buhara'nın askerî ve ekonomik durumları ile yollarını ve bu arada ticaret hayatına Rus tüccarlarının nasıl hâkim olabileceklerini araştıracaktı.⁷⁰

İgnatiyev, 1858 baharı ve yazında Orta Asya Türk devletlerinin durumlarını iyice tetkik ederek Petersburg'a dönmüş ve hazırladığı mufassal raporu hükümetine takdim etmiştir. Raporunda Rus hükümetinin Hokand'a karşı derhal askerî harekâta girişmesini tavsiye eden İgnatiyev, Hive ve Buhara'nın da, önce birbirlerine düşürölüp, Rus nüfuzuna sokulmaları ve sonra da fiilen istîla edilmeleri gerektiğini bildirmiştir.⁷¹ İgnatiyev'in raporu, başta Kafkasya Umumî Valisi Prens Baryatinskiy ile Orenburg Genel Valisi General Katenin ve Batı Sibirya Genel Valisi General Gasford olmak üzere yayılma taraftarı bütün Rus ileri gelenleri tarafından

hararetle benimsenip destek görmüş bulunuyordu.⁷²

İgnatiyev'in Orta Asya hakkında gösterdiği başarı kısa zamanda kendisini Rus hükümetinin en mutemet adamı durumuna getirmişti. Nitekim, 1860 baharında fevkalâde yetkilerle Pekin'e gönderilen İgnatiyev Çinlilere, Orta Asya'daki Rus harekâtından endişe etmemelerini hükümeti namına bildirdikten sonra, Rusya ile Çin arasında Rus tüccarlarına büyük avantajlar sağlayan bir ticaret andlaşmasını imzalamaya muvaffak oldu. Bu andlaşmaya göre Rus tüccarları mallarını gümrük vergisi ödmeden Çin'e sokma ve orada satma imkânı elde etmiş oluyordu.⁷³

Diğer taraftan Kafkaslar'da, Baryatinskiy'in reformları ile daha müessir hale gelen Rus birlikleri, Şeyh Şâmil önderliğinde istiklâl için çarpışan Müslümanlara karşı yaptığı savaşlarda kesin başarılar elde etmeye başladılar. 1859 ve 1860'larda Şeyh Şâmil kuvvetlerine ağır darbeler indiren Ruslar, bunu takip eden iki yıl içinde de Kafkaslar'a tamamıyla hâkim oldular.⁷⁴ Böylece Kafkaslar, Orta Asya'daki Rus yayılmasının en müessir bir üssü haline geldi.

Bu arada Petersburg'da, Orta Asya'da genişleme fikrinin en hararetli taraftarlarından Milyutin Harbiye Bakanlığı'na, İgnatiyev de Asya Masası'nın başına getirildiler. Baryatinskiy'in yetiştirmeleri olan ve Çar II. Aleksander'in de en mutemed adamları haline gelen Milyutin ile İgnatiyev Rusya'nın, yalnız Orta Asya memleketlerini istîlasında değil, aynı zamanda Osmanlı Devleti aleyhinde genişlemesinde de en büyük rolü oynamışlardır.⁷⁵

Milyutin'in ilk işi, Rusya'nın, Orta Asya devletleriyle sınırdaş olan bölgelerine Rus İmparatorluğu'nu genişletme ihtirasıyla yanan generalleri komutan tayin etmek olmuştur. Baryatinskiy'in yaptığı askerî reformlar neticesinde kendilerine geniş yetkiler verilen bu hudut bölgesi komutanları cür'etkâr hareketleriyle kısa zamanda Hive ve Hokand sınırlarında büyük ihtilâflar yarattılar ve kasıtlı olarak çıkardıkları ihtilâfları müzakereler yoluyla halletmeyi reddettikleri gibi, devletler arası hukuk kaidelerini de çiğneyerek Hokand ve Hive arazi ve kalelerini cebren işgal

ettiler.⁷⁶ Mağdur olan ilgili devletler durumu Rusya hükümeti nezdinde protesto ettikleri zaman ise, bu devletlerin elçileri Rus sınırında aynı komutanlar tarafından tutuklandılar. Yolunu bulup Petersburg'a kadar varabilenlere de Rus hükümet erkânı sadece üzüntülerini bildirerek, bütün suçların hudut bölgesi komutanlarında olduğunu söylemekle yetindiler⁷⁷ ve bilâhare de bu komutanları madalyalarla taltif ettiler.⁷⁸

Rusların Orta Asya devletlerine karşı takip ettikleri bu fevkalâde enteresan ve milletler arası hukuka aykırı yayılma şeklini bütün medenî dünyadan devamlı olarak saklamak mümkün olmamıştır. Nitekim, kendileri gibi emperyalist bir kuvvet olan İngilizlerin baskısı üzerine,⁷⁹ Rus hükümeti, Rusya'nın Asya'da yayılış sebeplerini hariciye vekili Prens Gorçakov vasıtasıyla dünya umumî efkârına 3 Aralık 1864'te şöyle açıklamak ihtiyacını hissetmiştir:

"Rusya'nın Orta Asya'da karşılaştığı durum, hiçbir sosyal organizasyonu olmayan, yarı-vahşi ve göçebe halklar karşısındaki bütün medenî devletlerin problemleriyle aynıdır. Bu tip durumlarda daha medenî olan devletler kendi sınırlarını ve menfaatlerini müdafaa etmek zorunda kalmışlardır. Hudut bölgesinde huzursuzluğu yaratan gruplar cezalandırıldıktan sonra kuvvetlerimizi geri çekmek mümkün olmamıştır. Verilen ceza çabuk unutulmuş ve geri çekilmemiz bir nevi zayıflık addedilmiştir. Çünkü Asyalılar, görünür ve hissedilir kaba kuvvetin haricinde hiçbir şeye hürmet göstermemişlerdir. Onun içindir ki, biz, şu iki şıkdan birini seçmek durumunda kaldık: Ya verdiğimiz bütün emekler, elde ettiğimiz ticarî menfaatler ve sınır boylarında kurduğumuz emniyet tertibatlarını unutup her şeyden vazgeçecektik veya bu vahşi Orta Asya memleketlerinin derinliklerine yürüyecektik. Rusya bu ikinci şıkkı tercih mecburiyetinde kaldı, tıpkı Amerika Birleşik Devletleri'nin kuzey Amerika'da, İngiltere'nin Hindistan'da, Fransa'nın Cazayir'de ve Hollanda'nın kolonilerinde yaptıkları gibi".⁸⁰

Gorçakov'un bu açıklaması, aslında, yukarıda da izah edildiği gibi, hiç de hakikatleri aksettirmiyordu. Bundan başka Gorçakov'un Orta Asya toplumları için söylediği hususlar da

fevkalâde yanıltıcı idi. Şöyle ki:

1. Orta Asya memleketlerinin ahalisini meydana getiren Özbek, Kazak, Türkmen ve Kırgız Türkleri yarı-vahşî, teşkilâtsiz (organizasyonsuz) ve tamamıyla göçebe hayatı yaşayan topluluklar değildi, onlar Hokand, Buhara, Hive hanlıkları ile Türkmenistan Cumhuriyeti⁸¹ gibi kendi millî devletlerine sahip bulunuyorlardı.

2. Orta Asya halkının yalnız ve yalnız kaba kuvvete boyun eğdiği veya hürmet ettiği iddiası da elbette yerinde değildir. Rusların, Orta Asya halkına karşı ticarî ve siyasî alanlarda taraflara eşit fırsatlar verecek yapıcı ve barışçı bir teşebbüste bulunduklarına dair de kaynaklarda hiçbir delile rastlanmamaktadır.⁸²

3. Amerika Birleşik Devletleri'nin kuzey Amerika kıtasında, İngiltere'nin Hindistan'da ve Fransa'nın Cezayir'deki durumları ve oralarda yaptıkları işgaller, Rusların Orta Asya'yı istîlâ edebilmeleri için bir kıstas olarak öne sürülemez. Rusların bu misalleri vermekten maksatlarının kendi istîlâlarını o devletlere mazur göstermek olduğu anlaşılmaktadır.

Ne var ki, Gorçakov'un bu deklârasyonu başta İstanbul, Paris, Londra ve Berlin olmak üzere büyük devletlerin başkentlerinde Rus diplomatları ustaca açıklanarak Orta Asya Rus istîlâsına karşı hiçbir ciddî tepkinin gösterilmemesi sağlanmıştır.

Diplomatik ve askeri hazırlıklarını tamamlayan Ruslar, harp için bahaneyi bulmakta da güçlük çekmediler. Rus-Çin hududunda keşif yapmak maksadıyla 1 Mayıs 1864'te Türkistan ve Evliya-Ata kasabalarına iki Rus seferi tertiplendi. Bu Rus seferleri Hokand hükümeti tarafından şiddetle protesto edilince Rusya ile Hokand arasında savaş başlamış oldu.

Rusya'nın Türkistan ülkelerinde yayılmasında büyük rol oynayan ihtiraslı generallerinden Çernyayev, 15.000 kişilik kuvvetiyle 4 Ekim 1864'te Çimkent'i müdafaa eden Alim-Kul kumandasındaki Hokand kuvvetlerine, başlangıçta yenilmesine rağmen, ikinci

muharebede galip gelerek şehri zaptetti.⁸³ Bu zaferden sonra Ruslar, Taşkent istikametinde ilerlemeye başladılar. Hokand'ın yetiştirdiği en büyük kumandanlardan biri olan Alim-Kul, müstevli kuvvetlerini amansız bir muharebeden sonra geri çekilmeye mecbur etti ise de, Rusların 9 Mayıs 1865'te bir cebri yürüyüşten sonra Taşkent'i aniden kuşatmalarına mani olamamıştır. Fakat düşmanın Taşkent üzerine yürüdüğünü haber alan Alim-Kul toplayabildiği 35.000 kişilik bir kuvvetin başında Ruslarla kozunu paylaşmak için 2 Mayıs 1865'te Hokand'dan ayrılarak 22 Mayıs'ta Taşkent önlerine geldi. Ertesi günü vuku bulan muharebede Alim-Kul'un vurularak ağır bir şekilde yaralanması üzerine, o ana kadar başarıyla çarpışan Hokand kuvvetleri çözülerek geri çekildiler. Aynı günün akşamında Alim-Kul Taşkent'te ölünce şehir Ruslar tarafından dört cihetten kuşatıldı.⁸⁴ Tam bir ay iki gün Taşkentliler şehirlerini Ruslara karşı kahramanca müdafaa ettiler. Ruslar satın aldıkları iki hain tüccarın yardımıyla 23 Haziran 1865 gecesi Taşkent kalesinin kapılarından birisini açtırmaya muvaffak olunca ertesi sabah yaptıkları hücumla şehre girdiler. Bu kadar uzun bir süre şehirlerini müdafaa ettikleri için Taşkentlilerin büyük bir kısmı katledildi. Taşkent'in düşmesi demek Hokand Hanlığı'nın sonu demekti. Nitekim öyle de oldu. 24 Haziran 1865'te Rusların hazırladığı bir antlaşma ile Hokand Hanlığı Rus nüfuzuna dahil edildi.⁸⁵ Daha önce Hokandlıların yardım istediğini, Ruslar bu kadar hızla ilerleyemez düşüncesiyle, zamanında yerine getiremeyen Buhara Emiri Muzaffereddin, Taşkent'in düşmesi üzerine son derece müşkül duruma düştü. Rus kumandanına bir mektup yazarak Taşkent'i hemen boşaltmasını istedi. Teklifi reddedilince Taşkent'ten güneye doğru ilerlenmemesini ve arada bir hat çekilmesini teklif etti. Fakat bu teklifi de Rus komutanı tarafından reddedildi.⁸⁶ Rus komutanın anlaşmaz tutumu üzerine, hâlâ sulhden ümidini kesmeyen Emir Muzaffereddin, acele olarak Çar'ın başkenti Petersburg'a bir elçi gönderdi ise de, elçi Orenburg askeri makamlarınca tutuklanarak hapsedildi. Bunun üzerine, Emir de, Buhara'da bulunan bir Rus heyetini tevkif ettirdi.⁸⁷ Bu yeni gelişme iki taraf arasında

ateşli bir yazışmaya sebep oldu. Buhara Emirinin haklı itirazlarına hiddetlenen ve zaten anlaşılmak niyeti de olmayan Rus işgal kuvvetleri komutanı General Çernyayev, Muzaffereddin'e "elçilerimle karşılaşınca dek topraklarında ilerleyeceğim" diyerek Sir Derya nehrini geçip Çizak üzerine yürüyüşe geçmiş ve resmen muharebeyi başlatmıştır. Fakat Çizak'ı iyi müdafaa eden Buhara kuvvetleri, Rusları geri çekilmeğe mahkum etmişlerdir.⁸⁸

Çernyayev, bu başarısızlığı üzerine, Rus hükümeti, en az Çernyayev kadar ihtiraslı bir asker olan General Romanovski'yı Türkistan'ı istila etmekle görevli birliklerin komutanlığına tayin etmiş ve Çernyayev'i Petersburg'a çağırarak, kendisi Rus hudutlarını genişlettiği için taltif edilmiş ve maaşı da artırılmıştır.⁸⁹ Rusya cephesinde bu değişiklikler olurken Rus ve Buhara birlikleri arasında da ufak tefek çatışmalar devam etmekteydi. Yeni Rus komutanı General Ramanovski, bu ufak çarpışmaları bahane ederek 8 Mayıs 1866'da ansızın Buhara kuvvetlerine hücum etti. Topçu ateşinin yardımıyla Ruslar Ircar mevkiinde yapılan bu muharebeyi kazanarak Hocend'i işgal ettiler.⁹⁰ Vambery'ye göre Ircar muharebesi Buhara için hadiselerin kötü bir şekilde gelişmesinin başlangıcını teşkil etti.⁹¹ Buhara Emiri sulh için bir defa daha teşebbüste bulundu ise de, Rus komutan büyük bir harp tazminatı da dahil olmak üzere çok ağır şartları havi bir antlaşma teklif etti. Bu kadar ağır şartları havi bir antlaşmayı Emir kabul edilemeyeceğini bildirince Rus birlikleri ilerlemeye devam ettiler.⁹² Bunun üzerine Emir Muzaffereddin, Buhara Müftüsü Hoca Muhammed Parsa Efendi başkanlığında bir heyeti, fevkalade elçi olarak acele yardım için İstanbul'a gönderdi. Hindistan İngiliz Valiliği'ne ve İngiltere kraliçesine de bir mektup yazarak, Rusya'nın milletler arası hukuku hiçe sayarak Türkistan'ı işgal ettiğini bildirmiş ve hilekâr müstevlinin zulmünden Orta Asya Müslümanlarının kurtarılması için yardım etmelerini rica etmiştir. Fakat İngilizler müspet bir cevap vermemişlerdir.⁹³ Buhara elçisi İstanbul'a ulaştığında durumu hem yazılı, hem de şifahi olarak Osmanlı hükümetine anlatıp acilen yardım

isteğinde bulunmuştur. Fakat Buhara'ya yardımın Rusya'yı memnun etmeyeceği ve bunun neticesinin de Osmanlı Devleti için iyi olmayacağı düşüncesiyle Osmanlı hükümeti, mesafenin uzak olması sebebiyle Buhara'ya yardım göndermenin güçlüklerini münasip bir dille elçiye anlatarak, en iyi çarenin Rusya ile mümkün olduğu kadar az zararlı bir andlaşma imzalayarak bu ihtilafın halledilmesi icap ettiğini bildirmiştir.⁹⁴ Fakat Osmanlı Devleti'nin bu tavsiyesini bildirmek için Buhara elçisi yola çıkmadan, Rusların tekrar hücumu geçerek Buhara Emirliği'nin mühim bir kısmını daha işgal ettiği haberi İstanbul'a ulaştı.

Bu gelişmeler olurken, Türkistan'ın kaderi ile ilgili olarak Rus başkenti Petersburg'da da bir seri toplantılar yapılmakta ve mühim kararlar alınmakta idi. Alınan bu kararlara göre, Ruslara, o ana kadar Türkistan'da işgal ettikleri bütün ülkeleri Rusya'ya ilhak ettiklerini ilan ettiler (Ağustas 1866). Bir sene sonra da Rus çarı Türkistan Genel Valiliği'nin kurulduğunu ve valiliğe de General Kaufman'ın getirildiğini bildiren bir kararı imzalıyordu.⁹⁵

Türkistan Genel Valisi General Kaufman, 1868 baharında Taşkent'e vardığında kendisinden sulh talebinde bulunan Buhara Emirinin ricasıyla kabul etti. Fakat hazırlattığı antlaşma metni çok ağır şartları havi olduğu için Emir reddetmek mecburiyetinde kaldı. Tekrar başlayan Ruslar, önce Semerkand'ı sonra da Urgut ve Katta-Kurgan'ı alarak Buhara kuvvetlerini 2 Haziran 1868'de ağır bir yenilgiye uğrattı. Çaresiz kalan Emir, Rus isteklerini kayıtsız şartsız kabul etmek mecburiyetinde kalmıştır.⁹⁶ 1860'da İranlıları hezimete uğratarak istiklalini ilân eden Türkmenlerin başkanı Kuşit Han, bu son Rus taarruzunu işitir işitmez büyük bir süvari kuvvetinin başında yardım için yola çıkmış ise de, yarı yola varır varmaz Buhara kuvvetlerinin mağlup olduğu haberini alınca geri dönmek mecburiyetinde kalmıştır.⁹⁷

Rusların dikte ettikleri ve Emir'in de kabul etmek mecburiyetinde kaldığı antlaşmaya göre: Buhara 500.000 ruble harp tazminatı ödeyecek o ana kadar Rusların işgal ettiği Buhara toprakları (ki Buhara'nın üçte ikisi) Rus işgalinde

kalacak ve Buhara Emirinin kontrol ettiği yerlerde başta ticaret olmak üzere her türlü Rus faaliyeti serbest olacaktı.98 Böylece Türkistan Türklerinin varlıklarını müstakil olarak devam ettirdikleri Hokand Hanlığı'ndan sonra Buhara Emirliği de Ruslar tarafından işgal edilmiş oluyordu. Şimdi, aynı acı akibetle karşılaşma sırası Hive Hanlığı'nda idi.

(Devami var).. Taryhy makalalar